

УТОПИЯ/АНТИУТОПИЯ

ИВАЙЛО ДИЧЕВ

Дали човекът не обича толкова разрушението и хаоса, защото сам инстинктивно се бои да постигне целта и да завърши сградата, която вдига? Отде знаете, може би той обича сградата само отдалеч, а съвсем не отблизо; може би той обича само да я гради, а не да живее в нея, като я предоставя после на домашните животни, каквито са мравките и пр., и пр. Виж, мравките имат съвсем друг вкус. Те притежават една чудесна сграда от същия вид, навеси нерушима — мравуняка. . . Може би поначало — онази цел, към която човечеството се стреми, да се свежда изцяло до тази непрекъснатост на процеса на постигането, иначе казано — към самия живот, а не към целта като такава.

Из „Записки от подземиято“

1.

„Когато майсторът трябва да поправи някой часовник, той го оставя да спре — пише Шилер, — но живият часовников механизъм на държавата трябва да бъде поправян без да спира, тук въртящото се колело трябва да бъде заменено в движение.“ „Тази метафора ни позволява по обратен път да определим същината на утопията: той е онази нагласа, която кара майстора-теоретик да поправя обществото като мъртъв механизъм, да заличава реалните отношения, традиции, ако щете — градове, за да построи всичко наново върху чистия бял лист. Самата дума „утопия“ е измислена от Томас Мор — отрицание + „topos“ (място, ст. гр.)=„несъществуващо място“. Иначе казано мечтаното общество се гради в едно теоретическо „никуда“.

Впрочем неслучайно самият Мор помества своя сърповиден остров в новите земи — там, където научният моделиращ дух няма да се съобразява с нищо. Кристалният дворец на Чернишевски е издигнат в пустинна местност, облагородена от пещите труженици. Жул Верн спуска своя щастлив екипаж в утробата на Наутилус дълбоко под повърхността на океана; още по-лесно ѝ е на съвременната фантастика — социално-инженерните експерименти се изнасят на далечни планети, където под ръка са всякава анатомия, психика, природа.

По-страшно става, когато утопията трябва без отлагане да се осъществи в мира сега, в моето общество, за мен. Тогава неминуемо се стига до някакво разчистване на реалното, тъй че теоретическият принцип да се разгърне по-добре. Наличното общество трябва да се приведе в изходното състояние на чист бял лист — в новооткрити земи, пустини, океан, марсиански пейзаж. Най-откритен е може би Грахх Бабьоф във финала на своя „Плебейски манифест“: „(Злините) могат да се поправят само с едно всеобщо сътресение! . . . Всичко да се обърка! Всички елементи да се смесят, да се разбъркат, да се сблъскат. . . нека всичко се превърне в хаос и от хаоса да се роди един нов възроден свят!“ И светът възниква — но не по-добър, а обеднял, примитивен, хвърлен векове назад в развитието си. Волунтаристки пренебрегнатата диалектика на историческото развитие си отмищава. Може би най-силната сатира на това е

„Фермата“ на Оруел. „Дий, другарю!“ — подвикват си победилите „революционери“. Какво другарство, какво равенство е възможно там, където отношенията са толкова примитивни, че единият трябва да се впряга, за да оре, където човекът е кон? Разрушението на реда, на знанията, на традициите само е отдалечило целта; след хаоса може да се почне само отначало.

Впрочем представата за по-добрия свят, който се ражда изведиж от нищото, е митологическа. Бог не си играе да поправя света — той го разрушава и строи наново. Само така божият свят може да се окаже за човека цяло, метафизическа творба. И все пак Богът съществува извън света (нали е негов автор); дори светът да загине, има кой да го възпроизведе и дори да го сътвори по-добър, поучен от собствените си грешки. Сега нека си представим същия финалистичен манталитет, който се опитва да поправи света без помощта на Бога. Отново потоп, отново всичко се разрушава до основи — къде е Ноевият ковчег, който ще пренесе проекта за нов свят в бъдещето? За да не загине обществото, следва определени хора да се поставят отвъд света на другите, на мястото на сваления бог и да поемат грижата за авторство на утопията. Тук у нас вече се появява едно подозрение — ако тези хора непременно държат да са отвъд, да са творци на обществото, то те биха имали *интерес* от рушенето. Колкото по-дълбок е хаосът, толкова по-голяма нужда би имало от тях.

Впрочем такава е била по същество позицията на теоретика-утопист — той няма как да е вътре в обществото, прекрачва отвъд, за да го конструира. Каква неприятна изненада обаче, когато се окаже, че неговото място е заето от една далеч по-малко безкористна личност — Вожда. В мига, в който естествената приемственост на историята се скъса и в който се прекратят човешките ценности, вече става възможна, дори необходима появата на Оруеловия¹ шопар Наполеон — мрачна сянка на революциите. Самото инженерно дело е било заредено с *власт*; да конструираш обществото от една гледна точка е направило възможно то да бъде *владяно* от тази точка при това не теоретически, а практически.

В този смисъл всяка утопия крие едно основно противоречие: нейна цел е освобождаването на човека, а средството за постигането на тази цел — небивало концентриране на властта: политическа, икономическа, културна и пр. Защо ще се саморазпусне средството след постигане на целта? Там са се сложили човешки интереси, мотиви, отношения. Тъкмо наопаки, средство — има тенденцията да се превърне в самоцел, та дори да развива собствени мрежи от средства. „Онова, което засяга всички, трябва да бъде решавано от всички“, казва Дюренмат — но под каква форма съществува това „всички“? Та нали утопистът тъкмо него е искал да изрази в абстрактния си теоретически ред? И нали тъкмо тази абстрактност позволява редът да се присвои, да се превърне във власт! Днес можем да добавим: от всичките отделни несводими един до друг, безбройни човешки същества. Тоест онова, което засяга всички, не може да се реши, а само да се *решава* — все по-добре, но никога окончателно.

Утопията е невъзможна. Тя е идеал, който критикува настоящето, прави го преходно; утопическата визия е насочена не към бъдещето, а към настоящето. Обратното ни води до абсурд. Мислимо е идеалът да се възплъти в едно отделно нещо — така то става образец за своя клас. Но утопията е идеал на *всичкото*, извън нея по определение няма друго. С възплащаването си утопическият идеал се обезсмисля, той вече няма с какво да се съизмерва, какво да критикува, към какво да насочва усилията; светът е умрял, извън неговото тотално настояще вече няма нищо, остава му само до безкрайност да се възпроизвежда. Така възпълената утопия се оказва антиутопия².

¹ „Фермата“, заедно с „Ние“ на Замятин, „Р. У. Р.“ на Чапек и „451° по Фаренхайт“ на Бредбъри ще излезе в сборника на „Народна култура“ „Черното слънце“, посветен на темата за антиутопията през XX век, който дава повод за настоящите размислици (Б. А.).

² Някои автори предлагат двойното отрицание да се избегне с термин като „дистопия“, Терминът „антиутопия“ очевидно е произведен от погрешната етимология eu+topos=„добро място“, т. е., „недобро място“.

Обръщането на утопията в антиутопия може да се проследи исторически. Да вземем един от най-типичните мотиви: *обозримостта*. Божият град, който се спуска на земята в края на Апокалипсиса, е направен от кристал, стъкло, скъпоценни камъни; той вече няма нужда от луна, слънце или лампа, защото сам излъчва светлина. Утопията на Кампанела е наречена „Градът на слънцето“, т. е. осветен град; в „Какво да се прави“ Вера Павловна сънува дворец от кристал, стъкло и алуминий (вероятно — новост за времето си). И ето ни най-сетне в Единната държава на Замятин; мечтата е сполетяла хората, те буквално живеят в къщи от стъкло — нещо като терариуми, които ги правят съвършено поднадзорни, лишават ги от последните остатъци частен живот. Същият мотив е трансформиран в „1984“ на Оруел и „451° по Фаренхайт“ на Бредбъри — тук стените стават прозрачни с помощта на електрониката, те са телевизионни екрани. *Обозримостта* е променила ценностния си знак, тя вече не утвърждава, а отрича човека: как да си обясним това?

За вярващия няма нищо по-ужасно от това, бог да не го вижда. Божият поглед осмисля, прощава, завършва ценностно човека; тъмно е в ада — абсолютната непрогледност е и абсолютна смърт; животът в тъмнина е лишен от смисъл именно защото идеалният друг, Богът не те вижда. През Новото време всичко се променя. Сега вече човекът непрестанно е наблюдаван от невидими, анонимни регулатори — от парите, законите, регистрите, средствата за информация и т. н. При това те го следят *отвътре*, във всяко негово действие; сега персоналният поглед на другия вече не е необходим — императивът е аз да бъда обективно регистриран, записан, класиран; другият представява единствено заплахата от произвол. Аз се преживявам не като видяното, а като невидимото, като онзи „неделим остатък“, който надживява всяко съизмерване и обективиране.

Или вземете най-разпространената идея — *общата собственост*. „Най-добре се управлява тая държава, в която най-много граждани за едно и също нещо едновременно казват думите „мое“ и „не мое“, четем в „Държавата“ на Платон. Следователно, за да се реализира приетият за основен принцип на справедливостта, всичко трябва да е общо, включително жените и децата, които да се отделят от родителите и отглеждат от държавни служители. Мор и Кампанела ще добавят в тази насока още много детайли. Пари не съществуват освен във външнотърговските взаимоотношения. Облеклото също онаглеждава равенството — то е униформено, с естествения цвят на вълната в Утопия, бяло в Града на слънцето, а на жените се забранява — под страх от *смертно* наказание при Кампанела! — да носят грим, високи токове или по друг начин да се разкрясават. Жилищата се сменят периодически, за да не се привърже някой към дадено място, няма ключалки. „Който познава един утопийски град, той познава всички: дотолкова си приличат“, твърди събеседникът на Мор; на практика можем да кажем това и за къщите, за вещите и дори за самите хора — който познава един, той все едно познава всички граждани на Утопия — та те са произведени от теоретическия клонинг абсолютно идентични; няма нещо пречи това да става и практически, както е в „Р. У. Р.“ или в „Прекрасен нов свят“?³

Утопическите мечтатели не са си представяли, че унификацията на човека може да стане проблем; за тях конкретната човешка уникалност е безвъпросно дадена, става дума само да се поставят хората пред равни условия на съществуване — труд, храна, удоволствия, образование. XX век беше потресен от откритието, че човекът може да загуби своята уникалност, че могат да се осреднят и манипулират самите му потребности, ценности, стремежи. На мястото на утопическата мечта за равенството дойде антиутопическият кошмар на уравниването.

Сложете на една страна представата за това, как всички се хранят на обща трапеза („общ казан“, ако щете!); те са заедно, мечтата ги вижда като голямо семейство,

³ В антиутопията на Хъксли хората се произвеждат с определено ниво на интелигентност според работата, която ще вършат. „Баща“ и „майка“ тук са *мърси* думи!

свързано с живи, непосредствени връзки. Сложете на другата страна птицата или хамбургера. Нима пред тях хората не са също така равни? Всеки може да си ги позволи, пригответелието им едва ли варира особено от Токио до Лос Анджелис. Но наместо общност новите форми на кулинарна демокрация раждат самотни индивиди, които забързано отхават на спирката, предпоставяйки вестника. Равенството новият свят осъществява чрез равно и общо *отчуждение*; нещата вече не са притежание на всички, както го искаше Платон, нещата са еднакво *ничи* и в този смисъл ние сме равни пред тях,

Притежанието вече не е онова интимно отношение към нещата, което определя човешката ми неповторимост; аз се оказвам някак вторично условно прикрепен към притежанията си. Домът ми вече не е мястото, където съм се родил и ще умра, той се е превърнал в жилище, което в момента обитавам, но което във всеки момент мога да заменя за друго, по-удобно. Домът ме е избрал, той е преди мен и ще бъде след мен; жилището избирам аз според някакви анонимни стандарти: площ, цена, разстояние. Необходимо ми е утопистите да карат щастливите граждани принудително да размянят къщите си? Та това вече се е случило с превръщането на дома в *стока* — сега той вече е потенциално в състояние на непрекъсната размяна и никой не е „онтологически“ закрепен към него. И в света на Бредбъри всички са равни — всички са консуматори, всички са равно отчуждени от света. Тук дори насилието е анонимно — младежите се забавляват да газят котки или пешеходци по безлюдните улици. Основното действащо лице е машината — автомобил, телевизор, електронно куче-убиец и т. н. Чапек е по-радикален — работещият на машина човек постепенно бива превърнат сам в машина, в робот. Машината е следващо ниво в отчуждението на човека от света — тя отчуждава собственото му поведение, лишава действията му от обзрима цел и смисъл, превръща го в „придагък“ на собственото си функциониране. Всички „придагъци“ са равни, те са еднакво лишени от себе си — в идеално-изчистения вариант, който ни представя „РУР“, единствената им реалност е в акта на унищожение на света.

Това лишаване на човека от самия себе си може да се види и през проблема за *името*. Името не може да се измисли, то се дава на „нещо там“ и затова остава неразтворимо от властта на разсъдъка ни — остава случайно и в най-рационалната конструкция, като вещь сред думите ни. В утопическите построения имена няма как да се появят: те биха били прекалено реални, атавизъм на различия множество, жив свят. При Кампанела имената са просто нарицателни, т. е. отправят не към „нещото там“, а към нашето разбиране — управляват Слънце, Могъщество, Мъдрост; гражданите пък биват метонимично назовавани от властта по някакво характерно свойство — Хубавец, Дебелокрак, Мършав, Зъл и пр. Какво става, когато Хубавец погрознее, а Дебелокрак отслабне? Би следвало хората да се преименуват! Пред властта на разума няма никаква форма, в която индивидът да има правото да съществува; той е изцяло моделиран, разбираем, пригоден за вместиане в цялото. Как не се е сетил утопистът — най-систематичното и разбираемото в света на знаците, това е *числото*! Тук вече е пределът на идеала: числото помества човека абсолютно точно на мястото му и свършено го съизмерва с останалите хора. В известен смисъл всички числа са равни (макар че „някои са по-равни от други“) — всички те са лишени от история, от морал, от „частна собственост“ върху един или друг референт в действителността. Те значат всичко и нищо, влизат девствени във всяка нова (политическа?) ситуация, готови за нова употреба. Числата са особен език на езика, обърнат сякаш не към света, а към думите; това ги прави едновременно вечни и свръхситуационни.

В известен смисъл Новото време може да се определи като преход от имена към числа. Знаем за преврънатите в числа вещи и усилия — за парите; тяхната единствена реалност, както го е показала марксистката традиция, вече може да е единствено самодвижението, нарастването. В Единната държава на Замятин работата е доведена до край — номера са самите хора. Изведнъж утопическата мечта за тотална разумност, т. е. за подчиненост на единичното пред общото, се е сбъднала — хората са свършено равни, свършено подредени (представете си го: Д 503, Д 504, Д 505. . .). Разбира се, първата ни асоциация е концлагерът, с татуираните върху кожата завинаги номера

(Замятин не е могъл да знае за това през 20-те години). Но нека се вгледаме по-дълбоко — не превръща ли масовото общество постепенно човека в число със стандартизирана биография, професия, местоположение; нима компютърът не е в това отношение венец на една изпълнена утопия? А може би затова и са станали възможни концлагерите, защото човекът *вече* е бил лишен от себе си и просто един психопат се е вмъкнал зад пулта на обществения компютър?

Гражданите на Единната държава вече не могат да осмислят живота един на друг; просто няма други хора, всички са същите (стойки пред съседния номер, човек има чувството, че се гледа в огледало). Това общество е чудовишно самотно, то трябва да пуска ракети в космоса, за да общува (с кого, с космическа вакуум?), то няма дори пред кого да ликува, да направи своето всеобщо математическо щастие реалност. Единственият празник тук може да е само човешкото жертвоприношение. Представете си този абсурд — жертвоприношение без бог! Исус Христос (към когото Замятин неведнъж отправя) е невинен, той доброволно се жертва сам, за да изкупи греха на всички. При Кампанела в ролята на син божи може да влезе всеки (нали това е утопия на равенството!), всеки доброволно може да се представи като жертва за изкупуване вината на всички. И ето ни при Замятин: виновният е самият жертван, машината го убива, „за да възтържествува сумата над единицата“. Вече няма нищо отвъд този свят, което символически да бъде утвърдено, всичко е тук и сега, единната власт се самопочувча: аз съм властта.

В един свят, където всички са уравниени, единствената възможна реалност е *експанзията* — икономическа, военна, политическа, научна. Общественото на изпълтената утопия (т. е. общество, подведено под единен абстрактен принцип) трябва непрекъснато да произвежда печалба, както е в „РУР“, врагове, които да унищожавя, както е във „Фермата“, идеологически безсмислици като в „Ние“. Забележете впрочем и един детайл у Бредбъри — забраната да се намалява скоростта (за ходене пеш и дума не може да става); това всъщност е забрана да се вглеждаш в нещата, да спреш без цел пред това конкретно нещо, да му се удивиш. Реалността на конкретното е ликвидирана, дори — забранена; всяко нещо трябва да е средство за друго, от всичко да се извлече абстрактна печалба или наслада. Впрочем „забраната“ тук е фантастичен сюжетен ход; реалното съвременно общество просто дисквалифицира подобни „странни“ хора, които отказват да участвуват в ирационалната социална надпревара, етиkira ги като „аутсайдери“, „хора с проблеми“, „несправящи се“.

Разбира се, най-забранено е спирането и вглеждането в *другия човек*; защото в погледа към него възникваш и самият ти — спирайки пред другия, ти спиращ пред себе си. Но и това не е всичко, защото в телесния контакт другият някак може да бъде консумиран, да дойде и да си отиде. Истински опасното е *словото* на другия, омази негова идеална същност, която има свойството да трае, да надживява телесната му мимолетност. Затова истинският враг е книгата (Бредбъри си я представя не като продукт, а като живо слово). Още Платон гони поетите от идеалната си държава: те умножават истината, т. е. правят я субективна и изкушават човека, представяйки му индивидуални страсти, които противоречат на разума и подкопават неговия самоконтрол. Литературата е уличена като съюзник на единичното в съпротивата му срещу общото. Подобни са аргументите срещу нея в света на Бредбъри — книгите си противоречат, книгите губят време, индивидуализират човека. Точно така преследва книгата-слово идеологията от ждановски тип, замествайки я с униформена, отчуждена пропаганда. Но забележете — същото се е случило, и без да усетим, със заливането на света от масовата стандартизирана литература на забавлението и с превръщането на книгата-слово в екзотично занимание на маргинални интелектуалци. Общото тържествува над индивидуалното без всякакво насилие, утопията е вече тук — пред криминалния роман всички сме равни.

Ако трябва да потърсим една обединяваща тема в антиутопите, то тя е гибелта на човешката душа. Обръщам се към тази традиционна културна представа не за да мистифицирам проблема; под душа тук аз ще разбирам идеалната същност на човека, която трае, която остава отвъд всяка отделна ситуация — откъдето и способността ѝ да променя света. Индивидуалната и в потенция — безсмъртна възможност човекът да бъде. Разбира се, понятието душа е продукт на определено историческо развитие — работата е в това, че утопизмът опитва да го разруши в името на абстрактната си рационалност (а винаги, когато едно историческо достижение на човечеството се отрича, трябва да бъдем нашрек).

Християнският рай например се различава от всяка една утопия в едно: съществува нещо, което свързва настоящето със Страшния съд и бъдещето блаженство, нещо, което прави времето непрекъснато, а човека — отговорен. И тук, и отвъд моята уникална същност душата ми ще съществува, именно тя ще бъде съдена, именно на нея ще бъде въздадено. С други думи, християнският рай не само не отрича индивида, а превръща индивидуалността в средство за удържане на социалния ред, в опора на властта. Утопията не обезсмъртява индивида, напротив, тук нито една уникална точка от настоящето не е свързана с друга уникална точка от бъдещето — връзката е на цяло с цяло, на теоретически език с теоретически модел. Но нито ритуали, нито символи могат да направят реално присъстващо бъдещето тук, в отсамния свят (няма, тъй да се каже, утопическа черква, където да се откриват тайнствата на идеала). Времето е разбито на кванти, сега сме тук, а после изведнъж всичко ще е друго и някакви други хора (?) ще са там. Теоретическият дух е разрушил всяка конкретност „до основи“, възцарило се е тотално настояще — в един миг моделът ще е вече бъдеще, но пак така тотално затворен в себе си, защото няма да има конкретно, реално минало. Душата, която определихме като индивидуална трайност („безсмъртие“) на човека отвъд ситуацията, се е самоубила в теоретическия възглед за света, където всяко Х е като всяко У. В бъдещето ще живеят щастливо, справедливо, красиво или както поискате всички, но няма да живее аз; нещо по-лошо, това „всички“ ще бъде изградено от също така лишени от своето аз хора-числа.

Двете „основания“ на душата: способността да общува с другия и да притежава история. И двете, както става ясно, са ѝ дадени в езика (идеалната „социалност“ на homo sapiens). Сега по-добре можем да разберем устройството на антиутопическите кошмари. За да се подведе светът под единен теоретичен принцип, трябва преди всичко да се унищожи човешката душа, да се сведе човекът изцяло до ситуацията, да се направи от него веш, робот. Но за да остане без душа, той първо трябва да стане бездушен и равнодушен към другия. Душата възниква в живото съприкосновение между мен и уникалния друг човек, не абстрактния член на множеството, а любимия, незаменимия, ако щете — мразения. Неговата неповторима реалност дарява с реалност и самия мен. Но ето, че аз се изхитрявам, поставям се над другия — почвам да го пращам в „трощачката“ („РУР“) или в „скотобойната“ („Фермата“), когато той престане да ми служи, отнасям се към него като към средство; неочаквано обаче се оказва, че с това съм обрекъл себе си — самият аз вече нямам душа и утре сам ще бъда захвърлен като износен инструмент.

Всяко тоталитарно общество (утопическо, доколкото един принцип е наложен над всичко) се заема най-първо с това да прекъсне връзката между хората — да я опосредства, отчужди, контролира. Тоталитаризмът изнема самия език — общото пространство между хората; в него цели институции работят върху езика — така между всеки и всеки е вклинено нещо чуждо. Хората са атомизирани; наместо да общуват един с друг, всеки отделно общува с официалния език на институциите под страх от донос и санкция.

Нека илюстрирам това с един детайл от „Ние“. Понеже, твърди повествователят, самата хубост прави един по-търсен от друг, а това застрашава равенството, любовта

следва да се планира и разрешава от институцията. Пред бюрократичния документ всички са равни (в това, впрочем, е неговият най-благороден смисъл!). Вече не аз чакам любов от теб — двамата независимо се нареждаме на опашката пред гишето за „розови билети“ и правим заявки за еди-кой си номер (може би случайно — един за друг). Тук утопистът отново би останал изненадан. В момента, в който човекът вече не е закрепен към своята индивидуална същност, когато моралната му дълбочина се съкрати и той се окаже изцяло овъншен в социалното, редът вече не може да разчита на друго освен на външното, формализираното. В утопията, където всички са наистина свършено равни, следва да царят чудовищна бюрокрация⁴. Няма кой да поеме отговорност (защото освен самия утопист и неговия наместник, Вожда, не съществуват социални субекти!), затова и най-дребното нещо трябва да се съгласува, извежда, регламентира. Цялата същност на човека се оказва извън него, присвоена от институциите.

Възможността за опосредствуване на отношението между хората е вече дадена в самия научен поглед към света на Новото време. В „РУР“ произвеждат хора според определена технология; представите си го: някакви веднъж фиксирани „обективни“ правила стоят между всеки две такива същества. Например предписано е да нямат сексуални желания — и те нямат; изобретява се болката като „автоматическа защита от злополука“ — и те вече могат да си причиняват болка един на друг. Технологическият разум е застанал между всяко аз и ти, за да усредни и обезличи всички. Човешкото, онова, което (заедно с Чапек) нарекохме душа, се явява именно когато роботът прекрива отвъд инструкцията и влиза в уникално отношение с другия човек — в любовта. Че само любовта може да роди живот в антиутопите, не е метафора: само в погледа на другия аз мога да стана себе си. Не бива да я възприемаме просто като романтичен бунт — в нея се отхвърля отчуждението, присвоен от институциите език и между аз и ти се изгражда собствено общо пространство, където човекът да придобие уникалната си ценност, да стане самоцел, душа.

Но другият човек ни прави цяло не само в непосредствения си оценяващ поглед; в общуването с него ние ставаме *исторични*. Всъщност любовното отношение е било тригълник — аз, ти и нашата история; общуващият човек се е оказвал единственото същество с минало. Затова всяко общество на тоталитарната утопия, което обявява за свой основен враг човешката душа, трябва най-първо да експроприира миналото — да го отчужди, да го превърне в средство, и с това да го лиши от основната му характеристика: то вече не е свещено и необратимо „тогава“, то може да се манипулира сега. Как е възможно това, ще попита някой, та нали миналото така или иначе се е длучило, в самата си дефиниция то не може да бъде вече променено? Разбира се, става сума не за самите събития, а за езика, в който те се удържат, за обществената валидност на историята. Манипулацията на историята е просто една по-частна форма от манипулацията на общуването — от присвояването на общото пространство между нас.

Тази тема Оруел развива виртуозно в „1984“, но още във „Фермата“ тя в общи линии е набелязана. Узурпаторът Наполен и неговият идеолог Квик непрестанно подменят миналото на революцията и дори — на собствените си думи и действия. Миналото вместо с имена, тъй да се каже, се описва с числа; езикът се е превърнал в затворена система, която може да обслужи всяка ситуация, но няма никаква връзка с реалните факти. Политическата граматика във „Фермата“ е конструирана от категориите „враг“, „победа“, „светло бъдеще“, „равенство“ и пр.; с какво конкретно съдържание ще се изпълват те, зависи от ситуацията — веднъж враг е човекът, друг път — съперникът на вожда. Истината тук няма никаква роля, важен е само факторът „ефек-

⁴ Може би все пак Мор е имал подобни интуиции. Когато в Утопия някой иска да пътува, той взима писмено позволение от сифогрантите и триборите, което му позволява да получи разрешително писмо от върховния управник, в което тъй се определя точно денят на връщането. Това писмо дава право на превозно средство и държавен роб. Напускането на местожителството без разрешение се наказва жестоко, а при рецидив — с превръщане в роб на извършителя. И наистина, как освен чрез формална принуда можем да накараме лишения от собственост и индивидуален облик човек да стои тъкмо тук, а не там?

тивност“. Забележете впрочем пълната безпомощност на революционерите-животни по отношение на езика — те в голямата си част са неграмотни, т. е. лишени от възможността да удържат словото; индивидуалното усилие за възстановяване на миналото потъва в мъгла, дори явните престъпления се разтварят в общата неартикулираност. Нещо повече, диктатурата няма интерес да образова масите — правото на език ще се предаде на управляващата каста, единствено малките прасета ще се образуват. Нека припомним, че равното образование на всички е един от основните мотиви на утопизма (Сен Симон, Оуен и пр.); само образованият човек може съзнателно да действуват от името на общия интерес. Ето ви теоремата в изчистен вид: за да се образова масите, върху тях се налага временна диктатура; за да се наложи тази диктатура, трябва масите да бъдат държани необразовани. Омагьосаният кръг се затваря — веднъж пуснат от бутилката, духът на властта няма как да се натика обратно.

Миналото може да се експроприира и чисто технически — с помощта на някакви „лекарствени“ средства. Темата за фармакологичния контрол над човека е подхваната още от Хъксли; забележете онзи епизод в „451° по Фаренхайт“, където някакви медицински техници „поправят“ Милдрид след опита ѝ за самоубийство — и на сутринта тя вече нищо не помни. В утопите хората имат равно право на щастие. В антиутопическите им двойници щастието вече се е превърнало в *повиност*. Защо това е така важно? Нещастие, болката, екзистенциалното преживяване са самията *principium individuationis*, те оставят следи в човека и го историзират, правят го друг на настоящето. Обратно, в щастието човекът се слива с колектива, той е безпроблемен, можем да престанем да мислим за него. Когато абстрактният тоталитарен ред изисква на всяка цена оптимизъм от индивида, това не е просто за да получи легитимност; той кара индивида да се откаже от себе си, да се разтвори безпроблемно в общото. Теоретическият предел тук е машината, в каквато е превърнат човекът в „РУР“. По принцип страданието при нея е знак за повреда — червената лампичка е светнала, тя трябва да се поправи. От гледище на доброто функциониране неща като детство, страсти, воля, любов — това е само загуба на време. Махнете душата, превърнете всички в номера и обществената машина ще се върти вече неспирана от нищо, все по-иррационално — до пълната катастрофа.

Темата за историчността е впрочем самият сюжет на „Ние“: основното събитие тук, от което следва всичко останало, е, че героят почва да си води *дневник*. Оттук следват и съмненията, и любовта, и драмата — в момента, в който Д 503 сядат и почва да закрепва живота си в слово, възниква онази ужасна болест, която древните наричат „душа“. Пищещият тук е в парадоксална ситуация: той се намира в Утопия, в самия идеал, значи вече просто няма да има какво да се казва и съответно — няма да има кой и защо да чете неговия текст. Всичко е постигнато, всичко е едно, всичко е свършено — словото е излишно. Единственият читател, към когото героят може да се обърне, е *преди* него във времето, той пише за предшествениците си — единствено те, несъществуващите, могат да дарят с реалност неговия, разтворен в общото живот.

Впрочем, ако се замислим, този парадокс е много по-дълбок; от Марк Аврелий и Августин насам знаем, че в своята пределна откровеност изповедта на човека няма непосредствен адресат, тя накак странно увисва в нищото. С реалния друг човек ме свързват мотиви, интереси, страсти, отношенията ни се менят миг след миг, те са ситуация. Не е по силите ми изцяло да изчистя словото си към конкретния човек от желанието да му повлияя — да му се харесам например. В пределната искреност словото е отправено към отсъстващия друг — към онзи, когото отсъствието е превърнало в идеална човешка вечност. Чрез идеалния друг аз говоря *на себе си*, историзирам се. В този смисъл зад гротесковия (бих казал — комиков) план на „Ние“ стои нещо много по-дълбоко: това е историята на появата и изчезването на човешката душа, представена като започване и прекъсване на един текст — в края на Д 503 вече няма защо да пише, той е *щастлив*, сяда се с неразчленената маса на поредните номера,

Едва ли някой би оспорил ценностите, върху които се строят утопните — справедливостта на Платон, равенството на Мор, сумата от удоволствията на Фурие, красотата на Шилер. Тогава как е възможно утопията да се обърне надолу с главата, да стане антиутопия?

Работата е там, че от цялото богатство на човешки ценности утопизмът избира една, около която да построи своя свят. Искайки справедливост, Бабьов стига дотам, че „превъзходството на таланта и умението е само химера, благовидна лъжа, която винаги е служила на кроежите на заговорниците против равенството“. Но ако талантът и умението са лъжа, в какво тогава изобщо се състои човешкото развитие? Желаяйки разумно управление на обществото, Кампанела стига до идеята за селекция на човешката порода — „едрите и хубави жени да се съчетават само с едри и здрави мъже, пълните жени — със слаби мъже и слабите жени — с пълни мъже, за да се *уравновесяват* добре и с полза“⁵. Но за какво ни е този разумен свят, в който няма любов? Шилер мечтае животът да се превърне в красива, грациозна игра — но нали това вече означава отказ от намеса в реалния живот и в този смисъл отрича нравствената неудовлетвореност, страданието, саможертвата?

Сега вече можем да разберем защо човешкият индивид винаги загива в утопическия скок, бил той теоретически или практически. Човекът се ражда в *сблъсъка* на ценностите, в ценностната драма на света, той е самата тази драма, той е *диалог*. Идеално хомогенното общество означава край на човека — от него вече няма нужда. В този смисъл двата полюса, *политическото* задличаване на човека (алегория на което е „Фермата“) и *прагматическото* („451“ по Фаренхайт“) имат нещо общо — и в двата типа обществена някаква ценност е поставила себе си над свещената реалност на живота, хипертрофирала е, превърнала е всичко в средство за своето осъществяване. В един такъв свят вече няма дърво, има материал за добиване на дъски, няма човек, има производител. Разликата е, че субект в политическия кошмар е някаква отчуждена от хората сила, докато субект в прагматическия — всеки един отделен индивид. В принципа си двете си приличат, родил ги е духът на Новото време.

Как функционира този рационален дух? Той целеполога, разделя времето на „сега“ и „после“. Сега ще извърши определени операции; самите те са лишени от цялостен смисъл — ще го постигна едва после. Но когато духът дръзне сам да твори *целия* свят, той неминуемо се оказва обречен да извършва операции безкрай — и „после“ така и не настъпва. Той е самотен, той вече няма как да излезе от себе си и да оцени усилието си като *завършено*. Обрекла го е неговата основна предпоставка: самият тоталитарен стремеж към рационалност, отхвърлянето на всяка възможност за *друго*, неподвластно на разума. Светът е изначално ограбен от неразбираемостта, чудесното, уникалното — сега вече той съвсем десно може да бъде и политически унифициран (в този смисъл можем да мислим дори сталинизма като рецидив на буржоазния дух). В утопическата лаборатория безспирно се експериментира — жертвува се свободата заради равенството, любовта заради здравето, миналото заради настоящето и пр., и пр. С развитието на цивилизацията тези експерименти завършват все по-трагично — като почнем от безуспешния опит на Платон да приложи възгледите си (гениалният философ бил продаден в робство!) и стигнем до неотдавнашна Камбоджа, където червените кхмери изхвърлиха парите на улицата и разстрелваха всеки, който носеше очила. Утопизмът става все по-ефективен, все по-могъща е властта на рационалността — и все по-иррационални са следствията от неконтролирания ѝ растеж.

Цивилизацията ни е непрестанно изложена на утопически вълни, отменят се досегашните ценности, налагат се нови — вземете художествените манифести, модата, сек-

⁵ В „Държавата“, развивайки спартанския идеал, Платон предлага деца да имат само силните и здравите, а слабите да бъдат лишавани от това право уж с помощта на жребий, който обаче се фалшифицира така, че те винаги да губят. Идеалът се осъществява посредством най-долна манипулация!

суалната революция, компютрите. Все по-често светът се срива до основи, за да се гради нов свят — и все по-застрашен се чувства индивидът. Изведнъж ролята на обществеността се е оказала консервативна — тя вече не се стреми да променя, а да съхранява света от растящата власт на неконтролираната рационалност. Демокрация вече не значи барикади, а удържане на ценности, плурализъм, толерантност. В това е и морално-политическата роля на антиутопическите предупреждения: на всички е станало ясно, че съвременните технически средства правят възможно свръхконцентрираната власт да се изземе, да се обърне против човека, затова първата и основна задача е запазването на ценностната хармония — на самия живот. Можем да кажем, че антиутопията е същата онази утопия, погледната от индивида, когото настъпващият абстрактен ред застрашава с гибел.

Впрочем като критик на *така определения* утопизъм⁶ можем спокойно да изтъкваме още Маркс. Обърнете внимание на ударението, което той поставя върху развитието на отделната личност, целият смисъл на обществото е в това *тя* да развие същностните си сили, а не цялото да бъде „красиво“; при комунизма произвеждат „асоциираните индивиди“, тогава „свободата на всеки ще бъде условие за свободното развитие на всички“. Дълбоката беда на частната собственост е именно в това, че тя уравнива човешките същества, лишава ги от индивидуалното, превръща ги в социални типове — в „работници“, „бащи“, „феодали“ и пр. Не аз се обръщам към теб, уникалния човек, неповторимата душа — моят тип влиза в социално взаимодействие с твой тип. В този смисъл Марксовият идеал е „антиутопически“ — той предполага не замръзване на обществото в свършена форма, а обратно, създаване на възможност за безкрайно индивидуално развитие, за безкрайно многообразие: Каква ирония, че тъкмо този възглед послужи за легитимиране на своето отрицание — военния комунизъм, култа към личността, застойното единство. Много ще ни заприлича на Оруел критиката, която младият Маркс прави в ръкописите си от 1844 г. на разпространената по негово време (все още само теоретически) идея за примитивния комунизъм: „Общата конституираща се като власт *завист* е прикритата форма, в която се създава *личността* и се удовлетворява само по друг начин. При всяка частна собственост като такава са налице (. . .) завист и стремеж към изравняване, така че последните съставляват дори същината на конкуренцията. Примитивният комунизъм е само завършване на тази завист и това изравняване (. . .). Колко малко такава премахване на частната собственост е истинско присвояване (на човешка същност — б. м. И. Д.) доказва именно абстрактното отричане на целия свят на културата и цивилизацията, връщането към *нестествената* простотия на бедния, недосягаем и без потребности човек, който не само не се е издигнал над частната собственост, но дори не е стигнал до нея.“

„Конституиращата се като власт завист“ няма да донесе на хората равенство или щастие; веднъж излязла от контрол, разрушителната страст няма защо да се превърне в съзидателна сила. Защото историята не се движи от „съзнателни“ личности, в основата ѝ стоят интереси (колко жалко, че това е видно по-ясно от Оруел, либералния английски писател, отколкото от много теоретици-марксисти!). Ако аз не съграждам себе си, а разрушавам другия, то историята се движи не напред, а *назад*.

Може би най-силната хуманитарна критика на утопизма срещаме у Достоевски. Е, добре, ще построим Кристалния дворец, разсъждава странният герой в „Записки от подземиято“ в задочен спор с Чернишевски, но какво ще правим после? Животът ще бъде сведен до най-добрата възможна формула, човекът ще стане клавиш, винтче на обективните закони. Ами ако изведнъж ми се прииска да се изплеза на този дворец или да му покажа кукиш? Не, героят не иска такава нещю, нито го одобрява — просто съществува *и тази възможност* — да му се прииска нещю неразумно, „неблагодарно“. Може ли да знае той какво ще му се прииска? Трябва ли да знае? Ето в какво се състои работата: човекът не може да бъде *притежаван* — нито от някаква политическа

⁶ Заедно с Маркс не можем да не се възхищаваме на утопичната мисъл като критика на настоящето: давайки алтернатива, тя го прави преходно, преодолимо.

